

ЕКСТРЕМІЗМ І КСЕНОФОБІЯ: ПОНЯТТЯ І ВИЗНАЧЕННЯ

(за матеріалами, викладеними у навчальному посібнику А.А. Гринчака
«Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму», 2018)

<https://cutt.ly/9kBZ8wt>

Значну загрозу сучасного світу становлять ксенофобія, націоналізм, сепаратизм, екстремізм. Засновані на негативних явищах, що відбуваються в суспільстві, ці явища, завжди знаходили ґрунт для розвитку. Особливою і основною групою ризику є молодь в силу свого психоемоційного стану, особливостей сприйняття світу, оточуючих, яскраво виражена потреба самореалізуватися. На жаль, в сучасному світі мають місце практично узаконені на території окремих держав профашистські організації, що не дозволяє вести ефективну, успішну боротьбу з проявом ксенофобії та шовінізму консолідовано на міжнародному рівні. Розуміння суті, ідеї ксенофобії та шовінізму дозволить розглянути ці поняття всебічно, що є важливим для розробки програм, планів заходів по боротьбі з даними явищами в сучасному суспільстві.

Ксенофобія (від грец. *xenos* – чужий, *fobos* – страх) – нав'язливий страх перед незнайомими особами. В політології використовується для позначення недовіри і страху перед представниками інших етносів, національностей, релігій, культур. Ксенофобія і націоналізм дуже близькі «родичі», так як вони активно підживлюють один одного і фактично є двома сторонами єдиного феномена, що породжує екстремізм.

Ксенофобія розглядається як поняття, протилежне толерантності, явище, що виявляється в нетерпимості, неприйнятті, ненависті до «чужого», «чужорідного». Особливу неприємність представляють екстремістські і дискримінаційні форми її прояву. Ці форми містять відданість крайнім поглядам, що закликають до радикальних нетолерантним вчинків, дискримінації, сегрегації та депортації, расизму, фашизму і насильства, групове та індивідуальне поведінка, що реалізують ці принципи. До ксенофобного екстремізму слід відносити не тільки вкрай негативні стосунки і вчинки мешканців приймаючих країн до іммігрантів, їх етнокультурним особливостям, а й ворожі погляди і акти з боку самих іммігрантів, їх подальших поколінь. До такого відноситься, наприклад, так званий ісламський екстремізм.

Тому ксенофобію доцільно розглядати з двох точок зору – у широкому та вузькому значенні. Широке значення терміну ґрунтується на загальному понятті страху перед «іншими» і включає загалом негативне ставлення до представників «інших груп», виокремлення належності до яких відбувається за ознакою як раси, етнічності, національності, так і статі, сексуальності, віку, класу, регіону проживання, функціональної неспроможності (чи за станом здоров'я) тощо. У такому випадку до уваги береться соціальна стратифікація суспільства – «структуровані нерівності між різними угрупованнями людей», яка характеризується множинністю ієрархій за

певними ознаками.

Ідея такого широкого визначення ксенофобії полягає у тому, що, по-перше, різні люди визначають «інакшість» різним чином, беручи до уваги приналежність людей до різних соціальних груп. По-друге, соціологи також звертають увагу на те, що до одних ієрархій, в основі яких лежить певна соціально-демографічна характеристика, суспільство ставиться більш упереджено, ніж до інших. Вважається, що більш чутливими до упередженого ставлення є расова та етнічна приналежності (детальніше ми будемо дивитися на результати відповідних досліджень у наступній частині цього розділу), оскільки саме ці ознаки характеризують людину «іншої» культури (на противагу «іншості» за ознаками статі, віку, стану здоров'я, сексуальної орієнтації тощо). Саме представники інших народів, земель, культур, насамперед, можуть викликати почуття страху.

У вузькому (більш поширеному серед дослідників) значенні ксенофобією вважають негативне ставлення до представників певних рас, національностей та етносів, яке виявляється у негативних емоціях та упередженому ставленні до представників інших культур. Оскільки належність до «інших» культур визначається у суспільстві, перш за все, за такими ознаками як расова, етнічна, національна приналежність людини, то зрозуміло, що таке розуміння ксенофобії є більш поширеним.

У процесі боротьби за ресурси і владу формується поняття «свій» (людина зі свого племені, роду чи сім'ї, друг, допомога, захисник тощо) і «чужий» (не зі свого племені, ворог, незнайома людина, «інший» тощо). Якщо «свій» є опорою і підтримкою, то «чужий», навпаки, – загрозою, загадкою, невідомим. Люди з прихильністю ставилися до «своїх», а обережно – до «чужих». Обом цим категоріям вони надавали певних оцінок: «свій», який є зрозумілим (бо ми його краще знаємо, адже він живе з нами), відповідно він – ліпший, розумніший. З іншого боку, «чужий» – невідомий нам, гірший, загадковий тощо, адже ми схильні здебільшого сприймати те, що краще знаємо. Тобто відсутність досвіду, знання, інформації (повної, об'єктивної) були одними з причин того, чому люди не любили «чужих» і вороже ставилися до них. Доцільно виділити три основні аспекти установок людини щодо «чужого»: когнітивний, афективний і поведінковий (http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1404/martsenyuk_ksenofobia.pdf?sequence=1

).

1) *Когнітивний аспект* – це думки та судження щодо «іншого»; вони включають, зокрема, усвідомлену індивідами «відмінність» між «своїми» і «чужими», яка базується на розрізненні, дуальній опозиції «ми»/«вони». Так, наприклад, ми, українці, знаємо, що відрізняємося від ромів, які живуть на території України, зокрема, стилем і способом життя. Усі роми різні, але через те, що ми зазвичай мало знаємо про їхній стиль життя, у нас формується певне побоювання. В основі страху чи нелюбові до інших можуть також бути певні стереотипи – спрощені уявлення про інших людей, наприклад, представників незнайомих нам культур.

2) *Афективний аспект* – це емоції, пов’язані з думками та судженнями щодо «іншого»; емоції представлені страхом, ненавистю, неприязню, вони ніби забарвлюють когнітивне сприйняття індивідів. Негативні судження підкріплюються емоціями, які забарвлюють когнітивний аспект ксенофобії. Уявімо, що до нас на вулиці підійшов ром спитати, котра година. Може статися, ми навіть не почуємо запитання чи будемо надто підозрілими (чому ця людина запитує про час?), почнемо сердитися, чи просто проігноруємо її. У нас виникнуть негативні емоції, в основі яких лежить наше судження.

3) *Поведінковий аспект* – це динамічний бік емоцій, різного роду конфлікти між «своїми» і «чужими». Емоції відповідним чином координують дії суб’єктів та об’єктів ксенофобії, які можуть проявлятися у різних формах. Зокрема, в таких інституціоналізованих формах ксенофобії, як: сегрегація – відмежування «чужих» від домінуючої групи за місцем та умовами проживання, навчання, роботи; дискримінація – обмеження «інших» індивідів з боку домінуючої групи у доступі до суспільних благ та влади; геноцид – дії, що їх скоюють з наміром знищити, повністю чи частково, певну групу, яка об’єднана спільним громадянством, етнічну, расову чи релігійну. Це є крайньою (радикальною) формою ксенофобії: так, фашисти у концтаборах винищували людей також за національною ознакою.

Дослідники виділяють цілу низку розповсюджених у сучасному світі видів (або проявів) ксенофобії (тобто низку так званих «фобій» – суспільних страхів) – етнофобія, гомофобія, антисемітизм, сексизм, ісламофобія, ромофобія тощо.

Найбільш загальним поняттям є етнофобія – різновид ксенофобії, що виступає у вигляді нетолерантного ставлення до представників інших соціальних груп за расовою або етнічною ознакою. У багатьох західних країнах об’єктом етнофобії виступають мігранти та біженці, тобто представники «інших» країн, зазвичай також «іншого» етнічного походження. Прояви етнофобії в європейському світі притаманні майже усім державам, які мають мігрантів чи/та біженців.

До цієї ж форми ксенофобії відноситься і расова сегрегація – практика обмеження людей визначеними територіями проживання або прикріплення до окремих інституцій (наприклад, школи, церкви) та будь-яких місць чи видів обслуговування, що призначені для громадського користування (транспорт, готелі, театри, парки, ігрові майданчики, ресторани, кімнати відпочинку) на основі расових ознак. В історії людства таке територіальне обмеження пов’язане зі злочином апартеїду, що у південній частині Африки проявився у таких актах як позбавлення членів расової групи права на свободу особистості і життя (через убивство чи завдання серйозних тілесних ушкоджень, розумового розладу; зазіхання на свободу чи гідність, або в результаті застосування катувань, жорстоких, нелюдських чи принижуючих людську гідність поведень і покарання; через свавільний арешт і незаконне утримання у в’язницях членів расової групи чи груп), умисне створення для расової групи таких умов життя, які розраховані на її повне або часткове фізичне знищення, будь-яких заходів законодавчого характеру

та інших заходів, розрахованих на те, аби перешкодити участі расової групи у політичному, соціальному, економічному і культурному житті країни тощо.

Останнім часом дослідники та правозахисники звертають увагу на такі форми ксенофобії як ісламофобія, ромофобія та антисемітизм. Зокрема, інколи боротьба з тероризмом (яка стала актуальною після подій у США 11 вересня 2001 р., терористичних актів у лондонському метро у 2005 р.) набуває відвертого характеру ісламофобії – страху перед представниками мусульманського віросповідання. Ми знову ж таки вдаємося до спрощених уявлень – стереотипів. Ще один прояв ксенофобії стосується поняття антисемітизму – ворожого ставлення до євреїв як етнічної та релігійної групи. Це може набувати різних форм – від поширення антисемітської літератури до крайніх проявів ксенофобії, про які зазначено вище, – геноциду єврейського населення (Голокосту).

Деякі правозахисники та дослідники зазначають, що явище ромофобії – дискримінації та ворожого ставлення до ромів – це реалії сучасної Європи. Як зазначають національні та міжнародні правозахисні недержавні організації, «спільнота ромів залишається найбільш уразливою серед усіх національних та етнічних меншин України». А саме – роми часто потерпають від дискримінації, стають об'єктом нападів екстремістських угруповань та окремих осіб, вони є найменш соціально захищеною групою населення і мають набагато нижчий за решту населення рівень життя.

Ще дві розповсюджені форми ксенофобії стосуються не етнічного чи національного походження людини, а її гендерної і сексуальної належності. Якщо взяти до уваги «іншу» сексуальність (чи сексуальну ідентичність/орієнтацію) людини, то у суспільстві може існувати такий вид ксенофобії, як гомофобія – вороже ставлення до гомосексуалів, їхнього стилю життя та культури, неприйняття людей з «нетрадиційною» сексуальною орієнтацією. Проблема дискримінації людей за сексуальною ідентичністю стає дедалі актуальною для українського суспільства. «Усі люди народжуються рівними у своїй гідності та своїх правах. Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність є невід'ємними складовими особистості кожної людини і не повинні ставати підставою для дискримінації чи зневаги», – написано у Преамбулі Плану заходів із протидії в Україні дискримінації на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Нетерпиме ставлення до людей іншої статі називають сексизмом. Сексизм проявляється у так званій дискримінації за ознакою статі (гендерній). У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 2005 року дається її визначення – це «дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків». Мета цього закону полягає у досягненні «паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування

спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України».

Тобто, якщо підсумувати, різні форми ксенофобії стосуються різних упереджень та страхів у суспільстві стосовно тих чи інших соціальних груп – чи то представники інших етносів, чи релігій, статі, сексуальності. Явище ксенофобії є множинним і багатограним, воно потребує комплексного підходу до свого розв'язання.

Одним з найбільш проблемних аспектів нетерпимого ставлення до «інших» у суспільстві протягом історії людства було явище расизму та пов'язана з ним дискримінація людей.

Расизм – це усвідомлене чи несвідоме переконання у первинній перевазі однієї раси над іншою, з якого випливає, що «вища» раса повинна посідати домінуюче місце та панувати над тими, хто відноситься до «нижчої» раси. Поняття «расизм» у такому трактуванні передбачає наявність різних рас (груп людей відповідно до певних природжених характеристик). Натомість колір шкіри – то фактор радше територіальний, географічний, кліматичний, а не соціальний чи політичний.

У сучасному розвинутому світі неприпустимо, аби зовнішній вигляд людини був причиною ворожого ставлення до неї. Тому міжнародні правозахисні організації у ХХ столітті ухвалили низку документів, де визначили основні поняття щодо расизму та пов'язаного з ним явища расової дискримінації.

Відповідно до *Статті 1 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*, поняття расової дискримінації означає «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення чи применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя». Отже, у цьому базовому міжнародному визначенні расова дискримінація трактується більш широко, ніж лише на основі кольору шкіри, а передбачає також і національне та етнічне походження.

Оскільки поняття расової дискримінації (та й будь-якої іншої, зокрема за ознакою статі, віку, стану здоров'я, сексуальності тощо) є комплексним, то у міжнародних документах виділяють різні її форми. Зокрема, *Європейська комісія проти расизму та нетерпимості* визнає дві окремі форми дискримінації – пряму та опосередковану.

Пряма дискримінація – це будь-яке розрізнення, засноване на таких ознаках як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство або країна походження чи етнічне походження, що не має об'єктивного і розумного виправдання. Тобто, це офіційно закріплені органами влади рішення, які обмежують права частини населення суспільства за певною ознакою належності до тієї чи іншої соціальної групи (наприклад, етнічної меншини).

На противагу, *непряма дискримінація* трапляється тоді, коли явно

нейтральний фактор, як то вимога, відповідність критерію або практична діяльність, не можуть бути виконані особами, котрих об'єднують за такими ознаками як раса, мова, релігія, громадянство або етнічне походження, чи створюють для цих осіб незручні обставини, за винятком ситуації, коли цей фактор має об'єктивне та розумне виправдання.

Історія свідчить, що прояви расизму можуть здійснюватися як з боку цілої держави (на державному рівні у вигляді державної політики, законодавчих актів), окремих соціальних груп (наприклад, правлячої еліти суспільства чи відомої в історії расистської організації Ку-клукс-клан) чи окремих осіб.

Трагічні приклади прояву ксенофобії та шовінізму, на жаль, у світовій історії не рідкісні. Вони породжують не тільки співчуття до жертв трагічних подій, а й ненависть до представників нації, яка вчинила ці злочини. Так, наприклад, масове винищення турками вірмен в кінці XIX – початку XX ст. залишило глибокий відбиток в історичній пам'яті вірменського народу і до сих пір позначається на відносинах Вірменії з Туреччиною і Азербайджаном.

Ще понад сто років тому засновник соціальної психології Гюстав Лебон в роботі «Психологія натовпу» констатував: «Спільність почуттів, ідей, вірувань та інтересів, створена повільними спадковими накопиченнями, надає психічному складу народу велику схожість і велику міцність, забезпечуючи йому в той же час величезну силу» ([URL: http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt](http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt)).

Для розпалювання соціально-політичних конфліктів часто використовуються націоналістичні організації, які під гаслами захисту нації, відстоювання прав спільноти маскують загрози розпалювання міжнаціональної ворожнечі, захоплення влади. Неодноразові дослідження підтверджують, що явища ксенофобії, шовінізму особливо потужно проявляються в період соціально-економічних криз.

Безумовно, націоналізм не завжди і не обов'язково призводить до гострих проявів екстремізму і тероризму. Соціальний протест, підживлюється закладеним в націоналізмі зарядом конфронтаційності, може виражатися і в інших формах: колективні заяви, висування ультиматумів, проведення мітингів, маніфестацій, пікетувань, звернення до міжнародних організацій і т.д. Шлях, по якому каталізується почуття національної образи (переваги, ненависті), залежить від багатьох чинників: ступеня гостроти конфлікту, згуртованості нації, авторитету лідерів національних рухів, значущості стимулу для досягнення декларованої націоналістами ціли, національно-психологічних особливостей народу та інших.

Політика мультикультуралізму і глобалізації також є однією з обставин, що загострюють міжнаціональні конфлікти. З метою полегшення свого існування люди переселяються з однієї країни в іншу, намагаючись зберегти власну культуру, традиції, в той же час не прагнучи прийняти нові правила і культуру країни, їх прийняла. На стику цих різних позицій і відбувається вибухання конфліктів, підставою якого є ненависть, нетерпимість до іншої національності.

Термін «державний тероризм» був закріплений до середини 80-х рр., Особливо після прийняття на 34-й сесії Генеральної Асамблеї ООН резолюції «Заходи щодо запобігання міжнародного тероризму, який загрожує життю невинних людей або призводить до їх загибелі, або ставить під загрозу основні волі, і вивчення корінних причин цих форм тероризму і актів насильства, що випливають з убогості, безвиході, бід і відчаю і спонукають деяких людей жертвувати людськими життями, включаючи їх власні, в прагненні домогтися радикальних змін» (Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. Документы. – URL: <http://www.un.org/ru/ga/40/docs/40res.shtml>).

Міжнародне співтовариство до теперішнього часу не прийшло хоча б до відносно загальновизнаного визначення поняття цього злочину. У проектах новітніх документів міжнародного права запропоновано визначити власне міжнародний тероризм як злочин проти миру і безпеки людства. При цьому склад даного злочину визначається як вчинення будь-якого з таких діянь: вчинення, організація, сприяння здійсненню або заохочення актів проти іншої держави або потурання вчиненню таких актів, які спрямовані «проти осіб або власності і які за своїм характером мають на меті викликати страх у державних діячів, груп осіб або населення в цілому» (ст. 24 проекту Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства) (URL: http://legal.un.org/docs/?path=../ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_4_1996.pdf&lang=EF).

Визначення тероризму, міжнародного тероризму багатогранне, як і саме явище. Воно включає в себе правовий, політичний і соціально-економічний контексти. У зв'язку з цим дослідження поняття здійснюється з різних позицій, в різних науках.

Основним принципом класифікації понять є виділення ознак явища тероризм. І. І. Карпець ще в кінці 70-х рр. ХХ століття оцінював тероризм як міжнародну або внутрішню державну, але має міжнародний (т. Е. Що охоплює два або більше держави) характер організаційну та іншу діяльність, спрямовану на створення спеціальних організацій і груп для здійснення вбивств і замаху на вбивства, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, переміщення або утримування людей в якості заручників з метою отримання викупу, насильницького позбавлення людини свободи, пов'язану з наругою над особистістю, застосуванням тортур, шантажу і т.д. Даний злочин супроводжується, як правило, руйнуванням і пограбуванням будівель, житлових приміщень та інших об'єктів (URL: <http://www.lawbook.h12.ru/crimilaw/karpets/cont.shtml>).

Прийнята в 1977 р. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом в ст. 1 не дає нового поняття, але визначає, що під її дію підпадають: а) злочини, що підпадають під дію Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, підписаної в Гаазі 16 грудня 1970 року; б) злочини, що підпадають під дію Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписаної в Монреалі 23 вересня 1971 року; в) серйозні злочини, пов'язані з замахом на

життя, фізичну недоторканність або свободу осіб, які користуються міжнародним захистом, включаючи дипломатичних агентів; г) злочини, пов'язані з викраденням, захопленням заручників або серйозним незаконним насильницьким утриманням людей; д) злочини, пов'язані із застосуванням бомб, гранат, ракет, автоматичної стрілецької зброї або вибухових пристроїв, вкладених в листи або посилки, якщо подібне застосування створює небезпеку для людей; е) замаху на вчинення одного з вищевказаних злочинів або участь як співника особи, яка вчиняє такий злочин або замах на його вчинення.

У визначенні агресії, зафіксованому в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314, прийнятої на її XXIX сесії 14 грудня 1974 (36 ст. 3 п. «Д») резолюції як акт агресії називає засилання «державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави».

Існуючі визначення міжнародного тероризму не дають можливості для повного і чіткого уявлення про нього як про злочинне діяння особи (групи осіб), що зачіпає междержавні відносини. Аналіз дефініцій показує, що більшість дослідників відзначають особливо небезпечний характер актів міжнародного тероризму для міждержавних відносин і міжнародного правопорядку.

Міжнародний тероризм є вчинене в умовах миру між державами одне з таких діянь: а) незаконне і умисне вчинення особою (групою осіб) на території держави насильницького акту щодо користуються захистом, згідно з міжнародним правом, іноземних державних або міжнародних органів або установ, і / або їх персоналу, засобів міжнародного транспорту і зв'язку, інших іноземних або міжнародних об'єктів; б) організоване або заохочене іноземною державою на території даної держави незаконне і умисне вчинення особою (групою осіб) насильницького акту щодо національних державних органів, національних політичних і громадських діячів, населення або інших об'єктів з метою зміни державного і суспільного ладу, провокації міжнародних конфліктів і війни.

Різні прояви екстремізму, безліч відмінностей в кожному конкретному випадку викликають суперечки серед юристів про принципову можливість правової оцінки цього явища. Одні вчені ототожнюють екстремізм з тероризмом і насильством, інші вважають його способом радикального заперечення громадських норм, заснованим на прихильності крайніх поглядів і дій, треті трактують його як прихильність крайніх поглядів і заходів, четверті вважають екстремізм протиправною діяльністю, що завдає або що може заподіяти істотні шкоди основним засадам конституційного ладу або конституційним основам міжособистісних відносин.

«Екстремізм» як узагальнюючий термін був введений в активний обіг сучасної політики не так давно, лише в другій половині ХХ ст. Згідно з визначенням, даним ПАРЄ (Парламентська Асамблея Ради Європи) в 2003 р, **«екстремізм»** – це така форма політичної діяльності, яка прямо або побічно відкидає принципи парламентської демократії.

Екстремізм – це політична практика, в основі якої лежать радикальні ідеї, які заперечують ідейно-інституційні основи даного суспільно-політичного устрою і закликають до негайного насильницької зміни легітимного конституційного ладу. Слід уточнити, що поняття екстремізму – штучне поняття сучасності, народжене зіткненням держав з новим комплексом викликів морально-політичного плану. При цьому держава ще не знає, як адекватно відреагувати на ці виклики своєї легітимності, починаючи змішувати різні явища як «екстремізм», «тероризм», «радикалізм».

Суб'єктами екстремістської діяльності звичайно виступають ті політичні діячі, які не здатні в силу різних причин домагатися своїх цілей легальними засобами. В силу цього екстремісти широко використовують практику політичного шантажу чинної влади і суспільства в цілому, спрямовану на дестабілізацію основ політичного режиму. Основним об'єктивним критерієм віднесення до області екстремізму є перехід до політичної практики, в якій реалізуються ті чи інші політичні ідеї. Екстремізм законодавчо і об'єктивно можна «зафіксувати» тільки тоді, коли крайні форми політичного мислення переходять в «екстремізм дії» – громадянську війну, нелегітимне насильство, геноцид, етноцид, порушення прав і свобод людини, закріплених в конституціях сучасних держав і нормах міжнародного права, ну і, зрозуміло, терор. Тому політичний радикалізм стає екстремізмом тільки тоді, коли переходить від слів до дії.

У *Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом* під *екстремізмом* розуміється будь-яке діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, на насильницьку зміну конституційного ладу держави, насильницьке посягання на громадську безпеку, в тому числі організація в вищевказаних цілях незаконних збройних формувань і участь в них (п. 3 ст. 1 Шанхайської конвенції).

Влада України сьогодні визнала існування проблеми ксенофобії та расизму, адже при Кабінеті Міністрів України утворено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості, а у 2009 році прийнятий План заходів із протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві.

Мирне співіснування різних культур збагачує кожне суспільство, однак може призводити також і до суперечностей та страхів серед представників певних спільнот. Загалом ксенофобія є складним явищем, вона базується на низці факторів, як психологічних, історичних, культурних, так і демографічних, політичних, економічних. Тому її дослідження здійснюється на перетині різних наукових сфер (психології, історії, філософії та соціології). У вказаному розділі ксенофобія розглядатиметься переважно з точки зору виникнення і розповсюдження цього явища, зокрема, у сучасному українському суспільстві.

Українці традиційно вважають себе толерантним народом, відкритим до національних та соціальних меншин. Контраст до такої самооцінки становлять соціологічні дослідження та суспільний розвиток останніх років,

які вказують на прямо протилежну тенденцію. Ступінь суспільної толеранції в Україні, згідно з наявними дослідженнями, з часу незалежності 1991 р. та після Помаранчевої революції 2004 р. постійно знижується ([URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1404/martsenyuk_ksenofobia.pdf?sequence=1](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1404/martsenyuk_ksenofobia.pdf?sequence=1)).

Проведені після 2005 року різноманітними міжнародними і національними установами моніторинги свідчать про невтішний факт: рівень толерантності у суспільстві стрімко знижується, а після початку російської агресії нетерпимість, особливо щодо північного сусіда, зросла у декілька разів.

Дослідження динаміки ставлення українців до окремих національних груп з 1994 по 2004 рр. демонструє, що східно-слов'янські народи (українці, росіяни, білоруси) користуються більшим рівнем толерантності, ніж традиційні меншини (євреї, румуни, поляки). Соціальна дистанція щодо євреїв від самого початку опитувань була меншою від соціальної дистанції щодо інших неслов'янських груп і свідчить про очевидну інтегрованість євреїв в українське суспільство. Найбільша соціальна дистанція спостерігається щодо ромів та «нових меншин» з Африки, Азії та Кавказу, яких сприймають як таких, що не належать до українського суспільства (Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування: інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. – URL: <https://www.osce.org/uk/node/180336?download=true>).

Очевидною є відмінність у ставленні україно- та російськомовного населення: в період формування української ідентичності, коли українська мова почала відігравати важливу роль, російськомовні українці сприймалися як «русифіковані», отже, «чужі», і за рівнем соціальної дистанції перебували посередині між росіянами та україномовними українцями.

Рівень толерантності українського населення залежить від регіональних, соціо-економічних та демографічних чинників. Згадане вище дослідження Наталі Паніної свідчить, що мешканці Західної України в порівнянні з мешканцями Східної України налаштовані більш антисемітськи. Молоді люди, які, за Паніною, частіше, ніж представники старшої генерації, вирізняються ксенофобськими, а особливо антисемітськими настроями, мають сильні упередження й стосовно інших груп: за результатами опитування в рамках проекту «Толерантність – шлях до Європи» 65,23% молодих людей вбачають в ромах, 57,42% – в хворих на ВІЛ СНІД, 39,41% – у гомосексуалах та 20,95% – в африканцях загрозу для суспільної безпеки.

Паралельно до зростання ворожого ставлення до іноземців зростає й гомофобія. Вороже ставлення до цих груп має схожі структурні та суспільно-політичні причини. Європейський Парламент визначає гомофобію як «ірраціональний страх і ненависть до гомосексуалів та лесбійок, бі- та транссексуалів, що спирається на упередження» і «ставить її в один ряд з расизмом, ворожим ставленням до іноземців, антисемітизмом та сексизмом». По відношенню до України гомофобні, як і антисемітські тенденції, більш поширені в біднішій та традиційнішій Західній Україні; на сході України, в

Криму та Києві сексуальні меншини більше толерують.

Шукаючи причини росту гомофобії та ксенофобії в Україні, можна наштовхнутися на різні більшою чи меншою мірою переконливі пояснення. За твердженням соціолога Ірини Кириченко з Інституту соціології НАНУ причинами зростання ксенофобії та нетолерантності є, з одного боку, погіршення економічної ситуації в Україні з часу проголошення незалежності у 1991 р., з іншого – терористичні акти 11 вересня 2001 спричинили погіршення міжетнічних стосунків та зростання ізоляціоністських настроїв у всьому світі. Зрештою, Помаранчева революція 2004 р. не лише пожвавила демократичні та проєвропейські настрої, але, й спричинила посилення патріотизму та націоналізму в українському суспільстві. Націоналістичні партії об'єдналися навколо Помаранчевої коаліції і створили сприятливі умови для поширення в суспільстві правих ідей. Як бачимо сьогодні, Помаранчева революція не призвела до зміни політичних еліт і, що ще більш суттєво – не принесла нової політичної культури відповідальності та орієнтації на суспільство. Центральні проблеми трансформації в політиці, економіці та суспільстві не були вирішені, безвідповідальний та націлений лише на досягнення власної користі політичний стиль панівного класу ще більше зневірив та дезорієнтував населення, такий розвиток сприяє пошуку простих пояснень та приписуванню вини комусь іншому.

Хоча рівень ксенофобії в Україні не перевищує показників інших посттоталітарних країн Центральної та Східної Європи (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія, прибалтійські держави) і є нижчим за російський, дослідження свідчать про зростання соціальної недовіри та відособленості. Особливо негативним є ставлення до нових національних меншин з Азії, Африки та Кавказу. Представники громадянського суспільства стурбовані проблемою ксенофобії та гомофобії. Це зростання пов'язують із збільшенням правопорушень на ґрунті ненависті, яке може мати наслідки для соціальної взаємодії суспільства. Невирішені проблеми посттоталітарної трансформації призводять до зростання соціальної дистанції в середині українського суспільства.

Іншою особливістю високих показників індексу ксенофобії є вплив освіти та інформації та рівень нетерпимості до «інших» людей. Що вищий рівень освіти респондента, – то нижчим є рівень ксенофобії. І, нарешті, значення має також розмір населеного пункту, де проживає респондент: у селі рівень ксенофобії вище, ніж у місті, що більше місто – то нижчий рівень ксенофобії. Це можна пояснити досвідом контактів з «іншими» людьми, зі збільшенням розміру населеного пункту зростає ймовірність наявності контактів із представниками етнічних меншин.

Вищенаведену специфіку залежності рівня соціальної дистанції та ксенофобії українців від їхнього віку, рівня освіти та розміру населеного пункту доцільно брати до уваги, перш за все, органам державної влади, які намагаються впроваджувати політику підвищення рівня толерантності. Як бачимо, до політики подолання ксенофобії та расизму слід долучати дві

ключові інституції – освіту (навчати дітей на різних рівнях освіти – початковому, середньому, вищому – з полікультурного суспільства) та засоби масової інформації (які транслують стереотипи та є розповсюдженим джерелом вторинної соціалізації, що впливає на виховання підлітків та громадську думку дорослого населення країни).

Мова ворожнечі (англ. «hate speech») у широкому розумінні – це будь-яке самовираження з елементами заперечення принципу рівності всіх людей у правах. Мова ворожнечі описує, ієрархічно зіставляє різноманітні групи людей та оцінює особисті якості конкретних осіб на підставі їх належності до тієї або іншої групи. Таким чином, мова ворожнечі передбачає висновок про «природу» особи на підставі квазінаукових ідей про об'єктивну «природу» цивілізацій, культур, рас, етносів та інших груп (наприклад, говориться про іноземців взагалі, мігрантів взагалі чи біженців взагалі). Такі твердження – яскраві прояви ксенофобії та нетерпимості, узагальнення, базовані на стереотипах та уявленнях, які часто не підкріплені особистим досвідом. Якщо лише знайти об'єктивну інформацію про якісь етнічні спільноти, то можна побачити, що це помилкові уявлення.

Мова ворожнечі може бути конкретизована у термінах рас, народів, біологічної спорідненості та каст, країни походження або наявності громадянства, релігій та переконань, мов, культур і цивілізацій; стану здоров'я, віку, статі та гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, соціального становища, професії та способів заробітку; інтелекту, темпераменту, особливостей поведінки, зовнішнього вигляду та смаків. Також мова ворожнечі може мати різні прояви і форми: жорстку форму висловлювань (наприклад, заклики до насильства чи дискримінації); середню форму висловлювань (наприклад, публікація висловлювань, які ставлять під сумнів історичну правду про випадки насильства чи дискримінації, звинувачення певних етнічних груп у негативному впливі на суспільство; заперечення громадянства тощо); м'яку форму (створення негативного іміджу, цитування ксенофобських висловлювань без коментарю тощо). Незалежно від форми висловлювань, будь-яка мова ворожнечі – неприпустимий факт, який суперечить базовим принципам прав людини і толерантного ставлення.

Зазвичай увагу привертають факти, коли мову ворожнечі використовують посадові особи, державні діячі, які, навпаки, повинні відстоювати та забезпечувати рівні права та можливості для всіх громадян країни. Тому виділяють окреме визначення – публічна мова ворожнечі (на противагу так званій приватній, чи побутовій мові ворожнечі) – це мова ворожнечі, яка виходить від так званих публічних осіб: посадовців та службовців органів влади, політиків тощо. Публічною є також мова ворожнечі, вміщена у нормативних актах, передана чи надрукована за допомогою засобів масової інформації (у рекламі тощо).

Споживачам українських ЗМІ слід обережно ставитися до інформації, яка містить сумнівні дані (в основі якої – непрямая мова ворожнечі), особливо коли подаються цифри.

Окрім мови ворожнечі, існує ще одне поняття, *символи та знаки ворожнечі* («hate symbols») – це графічні символи, малюнки, цифрові комбінації, абрєвіатури, які розміщені в публічному просторі (на стінах будинків, одязі тощо) і покликані пропагувати нетолерантне ставлення до представників певних соціальних груп, розпалювати ворожнечу у суспільстві. Як вважають експерти з питань прав людини, для викладачів, журналістів, представників правоохоронних органів важливо вміти розпізнавати символи ворожнечі, для того, щоб вчасно реагувати на те, що відбувається у нашому середовищі, і попередити поширення неонацистської ідеології у суспільстві.

Отже, прояви ксенофобії можуть бути як у формі висловлювань, так і надписів, мета яких – пропагування нетерпимості до представників етнічних груп. Правова держава повинна відповідним чином реагувати на ксенофобні прояви, протидіяти їхньому виникненню та розповсюдженню.

Свідомі громадяни, зі свого боку, також зобов'язані попереджати поширення ксенофобних проявів у суспільстві, зокрема, не допускати мови ворожнечі у своїй спільноті, вилучати символи ворожнечі тощо. У рейтингу країн, які піддаються загрозі тероризму Україна посіла 51-ше місце серед 162 країн. Росія займає в цьому рейтингу 11-те місце, Білорусь – 53-тє, а найбезпечнішими із сусідів України визнані Польща, Словаччина і Румунія.